

بررسی مبانی انسان‌شناسی از منظر سهروردی و استنتاج‌های تربیتی مترتب
با آن برای بهبود اهداف نظام آموزش و پرورش کشور ایران

**Theoretical Investigation of Anthropology in Terms of
Suhrawardi and Educational Inferences Related to the
Improvement of the Goals in Iran's Education System**

Saeideh Khojasteh*

Ali Shariatmadari**

Ezatollah Naderi***

Received:14/Feb/2015 Accepted:21/Jul/2015

سعیده خجسته، علی شریعتمداری،

عزت‌الله نادری

دریافت: ۱۳۹۳/۱۱/۲۵ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۳۰

چکیده

Abstract

Since man is the most important output of the educational system, certainly, human recognition and addressing the fundamentals of anthropology from different perspectives especially Muslim scholars can play a role in improving the education system components such as the principles, methods and goals of education. Accordingly the main objective of this research is reviewing the fundamentals of anthropology (contemplation, theism, perfectionism and intercommunity) from the perspective of "Suhrawardi" and educational inferences to improve educational goals in "Iran".

This study performed with an applied descriptive research method with analytical population included all available "Suhrawardi's works" and accessible writings of other scholars related to "Suhrawardi's ideas" which is in correspondence to analytical sample. So no sample selection is done.

Data were gathered by taking notes on cards from library information and then benchmark analysis of arguments and citations has been performed.

As a result, based on the "Suhrawardi's anthropological view", the ways to improve the country's educational goals are: reasoning and thinking training, creativity and judgment development, and not focusing on mere memorizing. Moreover for theism approach it would be suggested to raise self awareness, moral virtues and refinement. Perfectionism also would be achieved by religious observance and finally attainment intercommunity would be through increasing cooperation morale, tolerance and responsibility.

Keywords: Anthropology, Education, Theism, Contemplation, Perfectionism, Intercommunity.

از آنجا که انسان مهم‌ترین محصول نظام‌های تربیتی است، قطعاً شناخت انسان و پرداختن به مبانی انسان‌شناسی از دیدگاه‌های مختلف به ویژه دانشمندان مسلمان می‌تواند نقش مهمی در بهبود اجزای نظام آموزشی از قبیل اصول، روشها و اهداف آموزش و پرورش داشته باشد. بر این اساس هدف اصلی این تحقیق بررسی مبانی انسان‌شناسی (تعقل و تفکر، خداجویی، کمال‌طلبی و اجتماع‌طلبی) از دیدگاه سهروردی و استنتاج‌های تربیتی مترتب با آن جهت بهبود هدف‌های نظام آموزشی کشور ایران می‌باشد. روش پژوهش حاضر توصیفی و از نوع کاربردی است. جامعه تحلیلی این پژوهش شامل کلیه تألیفات سهروردی و تألیفات سایر صاحب‌نظران در مورد افکار سهروردی می‌باشد و نمونه با جامعه تحلیلی مطابقت دارد. به دلیل انتخاب مطالب از منابع در دسترس گزینش خاصی انجام نشده است. نحوه جمع‌آوری داده‌ها در این تحقیق کتابخانه‌ای با استفاده از فیش برداری می‌باشد. معیار تجزیه و تحلیل داده‌ها ادله و استنادهای معقول و عادلانه بوده است. در نتیجه براساس مبانی انسان‌شناسی سهروردی، راهکارهایی جهت بهبود اهداف نظام آموزشی کشور ایران ارائه شده است که مهم‌ترین آنها برای پرورش تعقل و تفکر، رشد خلاقیت و دوری از حافظه‌گرایی صرف و رشد قوه قضاوت می‌باشد. همچنین برای پرورش روحیه خداجویی خودسازی و رشد فضایل اخلاقی و تزکیه پیشنهاد شده است، برای پرورش کمال‌طلبی، رعایت شرع و اندیشه‌ورزی و برای رشد اجتماع‌طلبی افزایش روحیه همکاری و تعاون، سعه‌صدر و مسئولیت‌پذیری ذکر شده است.

کلید واژگان: انسان‌شناسی، تربیت، هدف‌های نظام آموزشی،

تعقل و تفکر، خداجویی، کمال‌طلبی و اجتماع‌طلبی.

*Assistant Professor of Payam Noor University, Kerman

Email:saeidehkhjasteh333@gmail.com

**Professor of Azad university branch science and research, Tehran

Email: shariat@saba.tmu.ac.ir

***Professor of Azad University branch science and research, Tehran

*استادیار دانشگاه پیام نور مرکز کرمان (نویسنده مسئول)

Email:saeidehkhjasteh333@gmail.com

**استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

Email: shariat@saba.tmu.ac.ir

***استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

مقدمه

مسئله اساسی این پژوهش، بررسی مبانی انسان‌شناسی از منظر سهروردی و استنتاج‌های تربیتی مرتبط با آن برای بهبود اهداف نظام آموزشی کشور ایران است. متغیرهای مورد نظر در این پژوهش، عناصر مطرح در انسان‌شناسی از منظر سهروردی هستند که عبارت‌اند از تفکر و تعقل، خداجویی، کمال‌جویی و اجتماع‌طلبی. متغیر دیگری که بررسی خواهد شد اهداف دوره‌های آموزشی است که به دو دسته هدف‌های نظام آموزشی ابتدایی و متوسطه تقسیم می‌شوند. بنابراین، محقق ضمن شناسایی و تشریح مبانی انسان‌شناسی از دیدگاه سهروردی، به توصیف و توضیح نتایج تربیتی انسان‌شناسی برای بهبود اهداف نظام آموزشی کشور می‌پردازد. در ادامه، به مرور پژوهش‌های مرتبط در زمینه سهروردی و انسان‌شناسی پرداخته می‌شود.

خسرونیا، در پژوهشی با عنوان «مبانی سنی‌شناسی و معرفت‌شناسی رابطه نفس و بدن از دیدگاه سهروردی» اینطور نتیجه‌گیری کرده‌است که درک حکمت اشراقی بر آگاهی به درون وجود انسان و تأویل هستی آدمی استوار است، خودشناسی و علم‌النفس در واقع کلید درک این حکمت و بحث حیاتی آن را تشکیل می‌دهد آنچنانکه خود سهروردی توصیه کرده‌است تا انسان به درون خود سفر نکند و به تأویل رموز وجود درونی خود نپردازد قدرت تأویل پیام شرقی عالم وجود که همان حکمت اشراقی است برای او میسر نمی‌شود (خسرونیا، ۱۳۸۹: ۱).

شرفی (۱۳۸۸)، در تحقیقی با عنوان «تبیین دیدگاه مارتین بوبر و نقد دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه سهروردی»، این‌طور نتیجه گرفت که با توجه به مبانی فلسفی در اندیشه بوبر، پرورش انسان آزادیخواه اخلاقی، به‌عنوان هدف‌غایی و فراهم‌سازی فرصت برای انتخابی آزاد و اخلاقی، خودآگاهی و شناخت هویت فردی، رشد و تکامل، احساس

مسئولیت اخلاقی، برقراری رابطه مطلوب و عبور از پوچ‌انگاری، در نظر گرفته شده و به‌عنوان اهداف واسطه‌ای تربیت اخلاقی بیان شده‌است. هاشمی اردکانی (۱۳۸۷)، در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر معرفت‌شناسی سهروردی و دلالت‌های تربیتی آن» این‌طور نتیجه می‌گیرد که سهروردی معرفت را محصول تقابل و تعامل استدلال عقلی و درک شهودی می‌داند که حصول آن جز از طریق سلوک و تصفیه باطن امکان‌پذیر نیست.

مهم‌ترین مسئله‌ای که فلسفه، به‌عنوان شاخه‌ای از درخت تنومند شناخت بشر در طول تاریخ زندگی خود، کوشیده به آن پاسخ دهد مسئله انسان است و اینکه انسان کیست. از طرفی دگرگون‌کردن و متحول‌ساختن آدمی بدون داشتن تصویر و توصیفی از آن امکان‌پذیر نیست. از این‌رو، در هر نظام تربیتی توصیف انسان به منزله سنگ بنای آن است چرا که همه اجزای نظام آموزشی اعم از مفاهیم، تمثیل‌ها، اهداف، اصول، روش‌ها و مراحل تربیت به‌نحوی ناظر به وضع انسان است (باقری، ۱۳۸۶: ۱۵). از جمله ویژگی‌های انسان نسبت به سایر موجودات، دمیده‌شدن روح خدا در درون اوست. انسان مسجود فرشتگان است. انسان جانشین خدا روی زمین است؛ انسان با خدا میثاق دوستی بسته و پذیرای امانتی گردیده‌است که آسمان و زمین و کوه‌ها از پذیرفتن آن هراسیدند (علوی، ۱۳۸۶: ۱۱۵). بنابراین، انسان به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردی که نسبت به سایر موجودات دارد محور اصلی تعلیم و تربیت است و تأکید بر انسان‌شناسی و بررسی اهداف نظام آموزشی بر اساس مبانی انسان‌شناسی ضروری به نظر می‌رسد. هدف‌های کلی این پژوهش، بررسی مبانی انسان‌شناسی از دیدگاه سهروردی و استنتاج‌های تربیتی مرتبط با آن برای بهبود اهداف نظام آموزشی کشور ایران و ارائه پیشنهادهایی بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر برای

به صورت فیش بردای است و معیار تجزیه و تحلیل داده‌ها، ادله و استنادهای معقول و عادلانه است.

بحث و نتیجه‌گیری یافته‌های پژوهش

در این پژوهش از میان آرای سهروردی، چهار مبانی انسان‌شناسی استخراج شده و در جهت بهبود اهداف نظام آموزش و پرورش از آن‌ها استفاده می‌گردد. به این ترتیب، ابتدا، مبانی انسان‌شناسی استخراج شده، به‌طور خلاصه بیان می‌شوند و راهکارهای پرورش آن مبنا از دیدگاه صاحب‌نظران ارائه می‌گردند و در ادامه، اهداف دوره‌های مختلف آموزشی (ابتدایی و متوسطه)، در ارتباط با راهکارهای پرورش مبانی انسان‌شناسی بررسی خواهند شد.

(۱) پاسخ به پرسش اول پژوهش: آیا با بررسی تعقل

و تفکر از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای

بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

مبانی فلسفه اشراق تفکر، تعقل و استدلال و تزکیه نفس و تخلیه باطن از مادیات و توجه به معنویات است. در واقع، یکی از مبانی اصلی انسان‌شناسی از دیدگاه سهروردی تعقل و تفکر است. عقل در نظر سهروردی حجت و دلیل قاطع بوده و آنچه که مردود است موهوم را به‌جای معقول گذاشتن و سوءاستفاده از استدلال است (ابراهیمی دینایی، ۱۳۷۶: ۴۹). اگرچه در نظر سهروردی، حکیمان، صاحبان کشف و شهوندند، نه اصحاب تعقل و برهان، اما تفکر و تعقل مهم است. وی می‌کوشد آرای اشراقی خویش را که در پرتو ریاضت و تفکر به‌دست آمده با تکیه بر منطق و برهان عرضه کند (بهشتی، ۱۳۷۹: ۸۲-۸۰). سهروردی بر اندیشه، تفکر و تعقل تأکید بسیاری دارد و فیلسوفی را برتر می‌شمارد که در وهله اول حکمت بحثی را به کمال رساند و از آن بگذرد و به حکمت ذوقی برسد. چنین کسی می‌تواند آنچه را که از راه کشف و شهود

بهبود اهداف تربیتی کشور ایران است. اهداف ویژه این پژوهش، بررسی تفکر و تعقل، خداجویی، کمال‌طلبی و اجتماع‌طلبی از دیدگاه سهروردی و استنتاج‌های تربیتی مرتبط با آن برای بهبود هدف‌های تربیتی دوره‌های آموزشی (ابتدایی، متوسطه) هستند. در این پژوهش به پرسش‌های زیر، پاسخ داده خواهد شد.

۱. آیا با بررسی تعقل و تفکر از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

۲. آیا با بررسی خداجویی از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

۳. آیا با بررسی کمال‌جویی از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

۴. آیا با بررسی اجتماع‌طلبی از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

روش پژوهش

در این تحقیق به توصیف و تشریح آرا و افکار سهروردی، پرداخته شده است. روش این تحقیق توصیفی و نوع آن، با توجه به اهداف موردنظر، کاربردی است. جامعه آماری این تحقیق شامل تألیفات سهروردی و تألیفات سایر صاحب‌نظران در مورد افکار سهروردی است که موضوع انسان‌شناسی آن‌ها، به‌طور ویژه مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین، اطلاعات مربوط به اهداف نظام آموزشی در دوران ابتدایی و متوسطه مورد توجه است. در این پژوهش، نمونه با جامعه آماری مطابقت دارد. به دلیل انتخاب مطالب از منابع در دسترس، گزینش خاصی انجام نشده است. روش جمع‌آوری داده‌ها در این تحقیق، کتابخانه‌ای و

داشته‌باشد و با استفاده از امکانات و تکنولوژی آموزشی و روش‌های تدریس مناسب مثل روش‌های پیش‌سازمان‌دهنده، استقرایی، کاوشگری و غیره می‌تواند کمک بزرگی در پرورش تعقل دانش‌آموز داشته‌باشد (تورانی، ۱۳۷۱: ۱۹).

ب) پرهیز از حافظه‌گرایی صرف

حافظه‌گرایی یعنی تأکید بیش از اندازه بر حافظه در فرایند یادگیری از طریق تکرار و تمرین، نه از طریق تفکر. یادگیری مساوی با حفظ کردن نیست (ملکی، ۱۳۷۰: ۱۵). یادگیری از دیدگاه کیمبل^۳ (۱۹۶۱: ۶) یعنی «تغییر نسبتاً پایدار، در رفتار بالقوه که در نتیجه تمرین تقویت شده، رخ می‌دهد» (هرگنهان و السون^۴، ترجمه سیف، ۱۳۷۶: ۱۸). بنابراین، یادگیری باید منجر به تغییراتی نسبتاً پایدار شود و نه موقتی (محمدی، ۱۳۸۲: ۴). پایه و اساس این یادگیری تفکر و تعقل است و برای رسیدن به این یادگیری باید از حافظه‌گرایی صرف فاصله گرفت. یکی از مشکلات فعلی آموزش و پرورش تأکید افراطی بر حافظه‌گرایی است که در «سند تحول» تلاش شده این روند با هدف کشف و تقویت استعدادها، مهارت‌ها، خلاقیت و توانایی دانش‌آموزان به تفکر محوری تغییر کند (رووف، ۱۳۸۲: ۱۷). معلمان باید اندیشیدن را به دانش‌آموزان تعلیم دهند تا آن‌ها به تدریج به فکر کردن عادت کنند تا توجه از انباشته کردن معلومات و اطلاعات به سمت تفکر و تعقل و اندیشیدن برود. نه اینکه هر که حافظه قوی‌تری داشته‌باشد نسبت به کسی که بهتر و کامل‌تر فکر کند، بیشتر مورد توجه باشد (رشیدپور، ۱۳۷۰: ۸۳). برای اینکه دانش‌آموز بتواند به رشد تعقل و تفکر برسد باید از حفظ کردن مطالب غیر مرتبط خودداری کند چراکه فهم موضوع و درک مطالب آموخته‌شده کمتر موجب فراموشی شده و میزان یادگیری را بالا می‌برد

دریافته به زبان اندیشه منطقی بازگرداند (نقیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۶۵). او اگرچه برای حکیمانی چون افلاطون و نوافلاطونیان و حکیمان ایران باستان احترام بسیاری قائل است، اما عقل را معیار رد یا قبول آرای ایشان می‌داند، نه برجستگی عرفانی آن‌ها. او به صاحبان اندیشه توصیه می‌کند که هیچگاه از من و غیر من تقلید نکنید و بر اساس عقل بیندیشید (بهشتی، ۱۳۷۹: ۸۲-۸۰). سهروردی، بر تعقل و استدلال در تعلیم و تربیت، تأکید فراوانی داشته و آن را معیار سنجش و تصمیم‌گیری می‌داند. بنابراین، سهروردی برهان و تعقل را معیاری برای امور می‌داند و حکمت اشراقی او بر تفکر و شهود استوار است (ابراهیمی دینایی، ۱۳۷۶: ۴۶). به این ترتیب، با توجه به اهمیتی که سهروردی برای تفکر و تعقل قائل است و جایگاه بالایی این عناصر، در آموزش و پرورش، راهکارهایی برای بهبود اهداف نظام آموزشی در دوره‌های مختلف تحصیلی به شرح زیر پیشنهاد می‌شود:

الف) پرورش خلاقیت (تورانی، ۱۳۷۱: ۱۹)

ب) پرهیز از حافظه‌گرایی صرف (میرزاییگی، ۱۳۹۱: ۷)

الف) پرورش خلاقیت

پرورش خلاقیت با رشد تعقل و تفکر ارتباط دارد. خلاقیت، فرایندی ذهنی است که در فرد معینی و در زمان مشخص صورت می‌پذیرد که در نتیجه آن یک اثر جدید و یا یک ایده نو و متفاوت تولید می‌شود. گیلفورد^۱ از خلاقیت، با نام «تفکر واگرا»^۲ یاد می‌کند. فرد خلاق علاقه‌مند است مسائل مختلف را به طرق متفاوت حل کند ولو اینکه ظاهراً بیشتر از یک راه حل برای حل آن وجود نداشته‌باشد. از مهم‌ترین عوامل مؤثر در رشد خلاقیت می‌توان خانواده، مدرسه و رسانه‌های جمعی مانند تلویزیون را نام برد (افروز، ۱۳۸۱: ۲۰۳-۲۰۰). در این راستا، معلم عنصر مهم تربیتی است که می‌تواند در رشد تعقل و تفکر و خلاقیت دانش‌آموزان تأثیر

3. Kimble

4. B. R. Hergenhahn, Matthew H. Olson

1. Guilford

2. Divergent Thinking

است (مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۸۵: ۴۱-۴۶). آشنایی با حقایق علمی و درک روش صحیح علمی برای مطالعه رشته‌های مختلف معلومات بشری یکی دیگر از اهداف آموزشی دوره متوسطه است (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷).

نتایج به دست آمده در پاسخ به پرسش نخست پژوهش حاضر، با نتایج پژوهش‌های صادقی و دیگران (۱۳۸۹: ۲۳)، نیک‌نشان (۱۳۸۹: ۱۴۵)، رضاپور (۱۳۷۸: ۸۴)، ملکی (۱۳۷۰: ۱۹) و قویدل (۱۳۸۱: ۳)، مطابقت دارد.

۲) پاسخ به پرسش دوم پژوهش: آیا با بررسی خداجویی از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

سهروردی خداوند را «فاعل از روی اراده» در همه امور می‌داند و در این باره، چنین می‌گوید: «چون او فاعل است و فاعل از بهر آن است که جمله موجودات صادر از فعل اوست». سهروردی فاعلیت بالطبع را از ساحت قدس خداوند سلب نموده و می‌افزاید: «جمله موجودات به علم او فائض شده و او راضی است به فیضان جمله موجودات از او، و این معنا عبارت از ارادت است» (سهروردی، ۱۳۷۲: ۴۱۵). بنابراین، از نظر سهروردی، خداوند بر همه امور انسان‌ها نظارت دارد و اراده او ذاتی است. استثنایترین بخش خداشناسی سهروردی، زمانی آغاز می‌شود که از «نور» سخن می‌گوید و سرانجام به ترکیبی از مشاهده عرفانی و استدلال عقلانی دست می‌یابد. «نور» مبدأ و نظم‌بخش سراسر عالم موجود است. از بالاترین مرتبه آن تا جایی که به برزخ‌های ظلمانی می‌رسد. اما ظلمت، نقص و کاستی در نورانیت است (طاهری، ۱۳۸۶: ۱۴).

سهروردی، با بیان مسئله نور، رویکردی متفاوت به مبحث خداشناسی دارد. از نظر او، نور ظاهر به ذات و مظهر غیر است. سهروردی از خدا به «نور الانوار»

(میرزاییگی، ۱۳۹۱: ۷). تورنس^۱، ضمن انتقاد از آموزش و پرورش سنتی بر تغییر و تحول در زمینه آموزش و پرورش و هدایت آن به سوی برنامه‌های خلاق تأکید می‌کند (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۴۹). در آموزش و پرورش سنتی، حفظ، تکرار و تمرین، اساس یادگیری هستند در حالی که این روش تنها برای انتقال اطلاعات و معلومات از ذهن معلم به ذهن دانش‌آموز است و با یادگیری که منجر به تغییر رفتار در فرد شود فاصله دارد (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۱۰۴-۱۰۳). بنابراین، برای رسیدن به این یادگیری از همان ابتدا باید دانش‌آموزان را با روش‌های صحیح مطالعه آشنا ساخت و از حافظه‌گرایی صرف دور ساخت. این امر، یکی از هدف‌های آموزش و پرورش است.

یکی از اهداف کلی نظام آموزش و پرورش، پرورش روحیه ابتکار و خلاقیت، تحقیق، تعقل و تفکر (مجموعه مصوبات شورای عالی، ۱۳۸۵: ۲۸ و آقازاده، ۱۳۸۳: ۶۰) و تجهیز دانش‌آموزان به تفکر خلاق و انتقادی است (شعاری نژاد، ۱۳۸۳: ۲۴۲). همچنین «پرورش یادگیرندگان خلاق و نوآور» یکی دیگر از اهداف مهم آموزش و پرورش است (سیف، ۱۳۸۳: ۱۱۷). علاوه بر آن، دانش‌آفرینی به معنای قدرت خلاقیت و تمیز، یکی دیگر از اهداف آموزش و پرورش ابتدایی و متوسطه است (علاقبند، ۱۳۸۸: ۷۴). یکی دیگر از هدف‌های کلی و مهم آموزش و پرورش، پرورش روحیه کتابخوانی و آشنایی با روش‌های صحیح مطالعه است که در دورکردن دانش‌آموزان از حافظه‌گرایی صرف تأثیر دارد (مجموعه مصوبات شورای عالی، ۱۳۸۵: ۲۸-۲۶). از اهداف دوره ابتدایی، آشنایی دانش‌آموز با نحوه یادگیری است که او را از حافظه‌گرایی دور می‌کند (مجموعه مصوبات شورای عالی، ۱۳۸۵: ۳۳-۳۰). از اهداف دوره متوسطه، هدایت جریان یادگیری از طریق خود دانش‌آموز

تشخیص دهد، می‌تواند خود را به مقام والایی که شایسته آن است برساند (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۶۳). امام علی (ع)، در این باره می‌فرماید: «در شگفتم از کسی که چیزی از خود گم می‌کند و در جستجویش برمی‌آید و خود را گم کرده اما جستجو نمی‌کند» (آمدی، ۱۳۸۷: ۵۱۵). اگر انسان قبل از پرورش و آموزش دیگران به آموزش و پرورش خویش همت گمارد و سعی کند که با تهذیب نفس و مراقبه و محاسبه چنان بر نفس خویش حاکم شود که دیگر رذایل اخلاقی و گناهان را انجام ندهد و در پی عمل به فضایل و انجام دادن نیکوکاری باشد، می‌تواند به معماری شخصیت خویش و تکمیل ابعاد انسانی و وجود خود نائل شود و «انسان نمونه» و فردی مفید باشد. بنابراین، از همان دوره ابتدایی دانش‌آموزان باید اخلاقیات و خدا را بفهمند تا در سنین بالاتر نیز این مفاهیم در ذهن‌شان تثبیت شود. بنابراین، فراموشی کمتر اتفاق می‌افتد. ولی اگر در این مرحله، کوتاهی رخ دهد، چه بسا کودک به بیراهه و راهی که انتهای آن بدبختی و شقاوت است برسد. البته این نکته هم لازم به ذکر است که بنا بر گفته آیت‌الله بهشتی، خودسازی نباید تحمیلی و اجباری باشد بلکه باید به دانش‌آموزان کمک شود و آگاهی داده‌شود و زمینه برای رشد اسلامی آن‌ها فراهم گردد. مونته‌سوری، در این باره، معتقد است که کودک می‌گوید به من کمک کنید تا خودم به خودم کمک کنم، لقمه جویده به من ندهید، بلکه امکان پیشرفت بدهید (شگرف‌نخعی و زارعان، ۱۳۸۱: ۱۴).

ب) رشد فضایل اخلاقی و تزکیه

آموزش و پرورش مهم‌ترین رکن و محور رشد فضائل اخلاقی و تزکیه دانش‌آموزان بر پایه تعالیم اسلامی است. اگر به این بهانه که کودک نمی‌فهمد، آموزش فضائل اخلاقی و تربیتی به زمانی که کودک از نظر

تعبیر می‌کند و نظام فلسفی خود را بر «علم‌حضوری» بنا می‌نهد (نوربخش، ۱۳۸۳: ۴۶). او دلیل اثبات خداوند را «نور الانوار» ذات احدی می‌داند. از دیدگاه سهروردی، نور امری بدیهی و بی‌نیاز از تعریف است. علاوه بر آن، وجود «نفس ناطقه» نیز دلیلی بر وجود خداست. شاید مهم‌ترین استدلال بر اثبات وجود خداوند، از طریق اثبات وجود نفس ناطقه باشد. واجب الوجود، یعنی خداوند، علت کلّ و علت آحاد هستی است (ابوریان، ۱۳۷۲: ۱۴۱-۱۴۰).

راهکارهای پرورش روحیه خداجویی برای بهبود هدف‌های نظام آموزش و پرورش عبارت‌اند از خودسازی (بهشتی، ۱۳۸۰: ۴۹) و رشد فضایل اخلاقی و تزکیه (بیابانگرد، ۱۳۷۵: ۱۱).

الف) خودسازی

دلیل مشکلات امروز بشریت، کمبود معنویت و اخلاق و فرهنگ و پیامد ضعف عقیده، اخلاق و اندیشه است. برای تربیت انسانی خداگونه و با اراده، باید از خودسازی شروع کرد که آن هم از دوران کودکی باید آغاز شود (بهشتی، ۱۳۸۰: ۴۹). در حقیقت، خودشناسی مقدمه خودسازی است (تقی پورظهیر، به‌نقل از شریعتمداری، ۱۳۷۶: ۱۳۰). امام خمینی (ره) علت عمده تباهی و انحراف و نابسامانی روحی و ایمانی آدمی را غفلت از خودشناسی و ناآگاهی از خود می‌داند و در جای دیگر می‌فرماید: «همه انبیا برای این معنا آمده‌اند که بفهمیم خودمان چی هستیم و دنیا چیست و نسبت به حق تعالی چه وضعی دارد» (بهشتی، ۱۳۸۰: ۵۳). از جمله آموزش‌های ضروری و اساسی برای هر انسان خودشناسی است و پیامدها و آثار بسیار کارگشا و مؤثر خودشناسی است که آن را برای انسان ارزشمند ساخته است (حاجی‌ده‌آبادی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۸: ۷۹). در دین مبین اسلام عنایت خاصی به این مسئله وجود دارد که اگر انسان خود را بشناسد و جایگاه و موقعیت خویش را در جهان آفرینش

۱. عَجِبْتُ لِمَنْ يَنْشُدُ ضَالَّةً وَقَدْ أَضَلَّ نَفْسَهُ فَلَا يَطْلُبُهَا.

عقلی بالغ شد موقوف شود، این احتمال بسیار وجود دارد که عادات و رفتارهای نامطلوب و ناپسندیده به دلیل فقدان الگوها و آموزش‌های عادات و رفتارهای مطلوب در وجود کودک نقش بنده و دیگر در هنگام بلوغ و بعد از آن نیز تغییر آن، بسیار مشکل باشد. بنابراین، رشد فضایل اخلاقی در کودکان باید از سنین پایین شروع شود و ادامه یابد و خوب است کلیه صفات و رفتارهای مناسب و عادات و نکات اخلاقی پسندیده در کودکان با استفاده از شیوه‌های مختلف، به‌ویژه الگوسازی و تکرار و تشویق، به‌صورت عادت در آورده شود (بیابانگرد، ۱۳۷۵: ۱۱). تربیت اسلامی، پرورش سجایای اخلاقی را وظیفه عمده خود می‌داند. بدین منظور، معلمان و مربیان باید از صفات حمیده بهره‌مند باشند تا بتوانند تربیت شایسته نسل جوان را به‌عهده‌گیرند (گلستانی، ۱۳۷۸: ۱۰۹).

یکی از اهداف دوره ابتدایی و متوسطه، توسعه و رشد شخصیت اخلاقی است که خودسازی زیربنای آن محسوب می‌شود (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷). از دیگر اهداف آموزشی، می‌توان به اطلاع‌رسانی و آموزش معلومات لازم در زمینه‌های مربوط به تربیت دینی و معنوی (شکوهی، ۱۳۷۴: ۵۲) و دوری از عوامل گناه و لغزش که پایه و اساس خودسازی است (مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش در سال ۱۳۸۵: ۴۶-۴۱) اشاره کرد. از دیگر اهداف دوره متوسطه، تحصیل ارزش‌ها و مبانی اخلاقی و مطابق ساختن رفتارشان با اینگونه ارزشها است (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷). رشد فضائل اخلاقی و تزکیه و تذهیب بر اساس ایمان به خدا و تقوای اسلامی، یکی از اهداف کلی دوره ابتدایی نظام آموزشی کشور است (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۳۱-۳۰ و تقی پورظهير، به‌نقل از شریعتمداری، ۱۳۸۶: ۱۳۰). توسعه و رشد شخصیت اخلاقی نیز یکی دیگر از اهداف این دوره،

به‌شمار می‌رود (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷). علاوه بر آن، تأکید بر رشد فضایل اخلاقی و تربیت دینی و مذهبی از دیگر اهداف دوره ابتدایی محسوب می‌شود (شکوهی، ۱۳۷۴: ۵۵-۵۱). کسب و تحصیل ارزش‌ها و مبانی اخلاقی (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷) و تأکید بر امر تزکیه دینی و رشد فضایل اخلاقی از اهداف دوره متوسطه است (آقازاده، ۱۳۸۳: ۷۷-۷۶).

نتایج به‌دست آمده در پاسخ به پرسش دوم پژوهش حاضر، با نتایج پژوهش‌های کشاورز و سرتیپ‌زاده (۱۳۸۹: ۴۶)، روح‌زاده (۱۳۸۰: ۵۱)، تقفی (۱۳۸۳: ۲۸-۲۹) و مجدفر (۱۳۸۱: ۱۷)، مطابقت دارد.

۳) پاسخ به پرسش سوم پژوهش: آیا با بررسی کمال‌طلبی از دیدگاه سهروردی، استنتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

مهمترین ویژگی انسان که سهروردی به آن اشاره می‌کند، کمال‌طلبی است. او معتقد است که همه انسان‌ها کمال‌جو و به‌دنبال جمال و زیبایی‌اند. خداوند خیر محض و کمال مطلق است و حتی علم به او جزء دانش‌های فطری است که انسان بدون نیاز به برهان و تنها با متنبه‌شدن به وجود او اذعان می‌کند. فضیلت‌جویی، حقیقت‌جویی و گرایش به صیانت‌ذات نیز از دیگر ویژگی‌های انسانی است و می‌توان آن‌ها را از فروغ کمال‌جویی انسان دانست (بهشتی، ۱۳۷۹: ۹۰). کمال دارای مراتبی است و انسان‌ها بر حسب درجه کمال به آن می‌رسند. با وجود این، کمال‌نهایی انسان در این دنیا حاصل نمی‌شود و تنها پس از رهایی از ظلمت‌های این دنیا و رسیدن به جهان آخرت به تحقق می‌رسد (نصر، ۱۳۷۲: ۱۷۳). کمال، از دیدگاه سهروردی رهاشدن از تاریکی‌ها و دل‌بریدن از تعلقات و انقطاع کامل از غیر خداست که او از آن به‌عنوان «فنا» یاد

می‌کند. انسان در این مرحله به این فهم می‌رسد که فانی است و از دو جهان دست می‌شوید و دلش مملو از عشق خداوند می‌شود و جز خدا چیزی را نمی‌طلبد (بهشتی، ۱۳۷۹: ۹۱). راه‌های رسیدن به کمال از دیدگاه سهروردی عبارت‌اند از عرفان به غربت خود، رهایی از علایق، رعایت شرع، تفکر و عشق (نصر)، ۱۳۷۲: ۲۸۶-۲۸۴). راهکارهای رشد کمال در انسان بر اساس دیدگاه سهروردی عبارتند از رعایت شرع و اندیشه‌ورزی (سهروردی، ج ۲، ۱۳۸۰: ۲۵۸-۲۵۷).

الف) رعایت شرع

انسانی که می‌خواهد به کمال برسد، باید دستورهای الهی را اطاعت کند و از قرآن پیروی نماید. شریعت یعنی قرآن و سنت و انسان طالب کمال باید این دو را معیار تشخیص حق از باطل قرار دهد. سهروردی به طالبان کمال توصیه می‌کند: ای برادران من شما را به حفظ واجبات و ترک مُحرمات الهی و توجه کامل به خداوند، ترک گفتار و کردار بی‌فایده و قطع از شیطان توصیه می‌کنم (سهروردی، ج ۲، ۱۳۸۰: ۲۵۸-۲۵۷).

ب) اندیشه‌ورزی

اندیشه‌ورزی، کوششی است که انسان هنگام مواجهه با معماها انجام می‌دهد و انسان را به سوی کمال و در مسیر هدف آفرینش قرار می‌دهد. قرآن کریم این‌گونه تفکر را ستایش کرده است (آل عمران: ۱۹۱) (نیک صفت، ۱۳۸۵: ۱۲۱). طالب کمال باید همیشه درباره ملکوت و اسرار وجود نظم در جهان و زمین و آسمان تفکر کند. اگر تفکر با امور روحانی همراه باشد، همواره بارقه‌های آسمانی و اشراقات الهی بر آن نازل می‌شود (بهشتی، ۱۳۷۹: ۷۳). بنابراین، یکی از روش‌های به کمال رسیدن انسان، اندیشه‌ورزی و تفکر است.

سهروردی، رشد کمال را در گرو قرآن و سنت، که از جمله اهداف آموزش و پرورش هستند، می‌داند. آشنایی با زندگی انبیاء اولوالعزم به ویژه نبی اکرم (ص)

و معصومین و ایمان و احترام و دوست داشتن آن‌ها یکی از اهداف مهم دوره ابتدایی است (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۳۳-۳۰ و تقی پورظهیر، به نقل از شریعتمداری، ۱۳۸۶: ۱۳۰). علاوه بر آن، توانایی روخوانی قرآن و دانستن ترجمه برخی از سوره‌های آن و از حفظ خواندن آن‌ها یکی دیگر از اهداف دوره ابتدایی است (آقازاده، ۱۳۸۳: ۶۱). همچنین یادگیری عملی نماز (آقازاده، ۱۳۸۳: ۵۹) و درست خواندن نمازهای واجب و آشنایی با احکام ضروری مربوط به نماز و روزه از دیگر اهداف دوره ابتدایی است (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۳۳-۳۰). آشنایی با زندگی انبیاء و ائمه معصومین (ع) و الگو قرار دادن رفتار آن‌ها از جمله اهداف مهم متوسطه است. علاوه بر آن، تلاوت قرآن و آشنایی با معانی و تفاسیر برخی آیات نیز جزء اهداف مهم دوره متوسطه محسوب می‌شود. همچنین نماز خواندن و تمایل به انجام واجبات دین و دوری از مُحرمات از جمله اهداف دوره متوسطه و برای دستیابی انسان به کمال، ضروری هستند (مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۸۵: ۴۶-۴۱). اندیشه‌ورزی یا تفکر یکی مهم‌ترین راهکارهای رسیدن به کمال از دیدگاه سهروردی است. پرورش نیروی تفکر (تقی پورظهیر، به نقل از شریعتمداری، ۱۳۷۶: ۱۳۰) و رسیدن به مهارت تفکر (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۳۳-۳۰، شکوهی، ۱۳۷۴: ۵۵-۵۱ و آقازاده، ۱۳۸۳: ۶۱)، از مهم‌ترین اهداف دوره ابتدایی به‌شمار می‌رود. علاقه‌مندی به تفکر و مباحثه (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۴۶-۴۱) از دیگر اهداف دوره متوسطه است.

نتایج به‌دست آمده در پاسخ به پرسش سوم پژوهش حاضر، با نتایج پژوهش‌های سبحان‌نژاد و فردانش (۱۳۷۹: ۹۵)، طهماسبی (۱۳۸۴: ۹۵)،

حکمت (۱۳۹۰: ۵) و دفتر تحقیقات و پژوهش (۱۳۸۰: ۴۲)، مطابقت دارد.

۴) پاسخ به پرسش چهارم پژوهش: آیا با بررسی اجتماع‌طلبی از دیدگاه سهروردی، استتاج‌های تربیتی برای بهبود اهداف تربیتی کشور ایران حاصل می‌شود؟

انسان‌ها به گونه‌ای آفریده شده‌اند که نمی‌توانند به تنهایی زندگی کنند و از عهده برآوردن نیازهای خویش برآیند. انسان‌ها همه به هم محتاج هستند و بدون تعاون و همکاری و مشارکت با یکدیگر نمی‌توانند به زندگی خود ادامه دهند. به اعتقاد سهروردی، برآوردن این نیازها، انسان را به سوی زندگی اجتماعی سوق می‌دهد و اجتماعات انسانی به تدریج موجب به وجود آمدن شهرها و زندگی جمعی شده‌است (بهشتی، ۱۳۷۹: ۹۰). به سبب این اجتماع و زندگی گروهی، انسان به ایجاد شهرها، مصالح و شرایطی زیستی نیازمند شد. بنابراین، انسان‌ها ناگزیر بودند برای بقای خویش با هم نوع خویش مشارکت و معامله داشته باشند و به تبع آن، سنتی برپایه عدل و قوانینی عادلانه داشته باشند تا زندگی در پرتوی آن امکان‌پذیر شود (حائری پور، ۱۳۸۵: ۴۵). بنابراین، انسان از دیدگاه سهروردی موجودی است اجتماعی و خواهان برقراری ارتباط با دیگران و همچنین خواستار همکاری و تعاون در اجرای امور زندگی با هم‌نوعان خویش است.

کمال انسان در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، رسیدن به قرب الهی است و این هدف غایی به اهداف متعددی از قبیل اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی-آموزشی، فرهنگی و هنری، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، تقسیم می‌شود (مجموعه مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۵: ۲۸-۲۶). شریعتمداری نیز کمال انسان

را در گرو دستیابی هدف‌های ایمانی و اخلاقی، فرهنگی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و دفاعی و هدفهای اقتصادی، می‌داند (تقی پورظهیر، به نقل از شریعتمداری، ۱۳۷۶: ۱۳۱-۱۳۰).

از آنجا که رشد اجتماعی، از مهم‌ترین اهداف آموزش و پرورش، محسوب می‌شود، چگونگی برقراری ارتباط با دیگران و توسعه شخصیت اجتماعی، از اهمیت بسیاری برخوردار بوده و از اهداف برجسته دوره ابتدایی محسوب می‌شود (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۷).

راهکارهای پرورش روحیه اجتماع‌طلبی عبارتند از:
الف) افزایش روحیه همکاری و تعاون
ب) سعه صدر.

الف) افزایش روحیه همکاری و تعاون

همکاری سازنده با دیگران در پیشرفت و موفقیت انسان تأثیر بسیاری دارد و فوائد زیادی را نصیب آدمی می‌کند (وایزمن، ۱۳۷۳: ۵۹). عادت به همکاری و مشارکت امری است که باید مورد توجه همگان به خصوص مربیان در فضای آموزشی باشد. شرکت دادن دانش‌آموزان در فعالیت‌های تربیتی و تعلیمی مدرسه و انجام کارهای دسته‌جمعی، روحیه همکاری را در میان دانش‌آموزان تقویت می‌کند (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۵).

ب) افزایش سعه صدر

سعه صدر رفتاری است اجتماعی مبتنی بر به رسمیت شناختن حق اظهار عقیده، داشتن اعتقادات و رفتارهایی متفاوت برای دیگران، ولو آنکه خود فرد با آن عقیده، باور یا رفتار، موافق نباشد (فرمهبینی فراهانی، ۱۳۷۵: ۹). دانش‌آموز باید به حدی از رشد اجتماعی برسد که بتواند در برابر پیروان مذاهب دیگر و افراد نژادهای مختلف و گفتار و عقاید و سایر حقوق مدنی آن‌ها تحمل و بردباری نشان دهد و سعه صدر داشته باشد (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۱۷). آشناساختن کودکان با زندگی اجتماعی خارج از خانواده و آماده کردن آن‌ها

بر اساس اصول صحیح رشد فردی برای زندگی در اجتماع، از مهم‌ترین اهداف دوره ابتدایی است (شکوهی، ۱۳۷۴: ۵۵-۵۱). علاوه بر آن، کشف دنیای اجتماعی شدن، ره‌آورد دوره ابتدایی است (عسکریان، ۱۳۷۸: ۱۶). برقراری روابط اجتماعی مناسب با همسالان (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۲۳-۲۰) و همچنین تلاش برای تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی با اعضای خانواده، همسایگان و دوستان

از دیگر اهداف آموزش و پرورش در دوره متوسطه به‌شمار می‌روند (مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۸۵: ۴۶-۴۱). نتایج به‌دست آمده در پاسخ به پرسش سوم پژوهش حاضر، با نتایج پژوهش‌های زمانی (۱۳۷۷: ۷۵)، همت بناری (۱۳۷۹: ۵۴۳)، بیابانگرد (۱۳۷۵: ۱۱)، گلستانی (۱۳۷۸: ۱۰۹) و فردریک (۱۳۸۱)، ترجمه کارآمد: ۸۵)، مطابقت دارد.

جدول (۱). مبانی انسان‌شناسی و راهکارهای پرورش آن‌ها، برای بهبود اهداف نظام آموزش و پرورش کشور ایران

مبانی انسان‌شناسی	راهکارهای پرورش مبانی	اهداف دوره ابتدایی	اهداف دوره متوسطه
۱. تفکر و تعقل	رشد خلاقیت	پرورش و تقویت روحیه ابتکار و خلاقیت، تحقیق، تعقل و تفکر و دانش‌آفرینی به‌معنای قدرت خلاقیت و تمیز	پرورش خلاقیت در دانش و پژوهش جهت یافتن حقایق و ترویج خلاقیت
	پرهیز از حافظه‌گرایی صرف	پرورش روحیه کتابخوانی و آشنایی با روش‌های صحیح مطالعه و آشنایی دانش‌آموز با نحوه یادگیری	هدایت جریان یادگیری از طریق خود دانش‌آموز و آشنایی با حقایق علمی و درک روش صحیح علمی برای مطالعه رشته‌های مختلف معلومات بشری
۲. خدا‌جویی	خودسازی	توسعه و رشد شخصیت اخلاقی که خودسازی زیربنای آن است	دادن اطلاعات لازم در زمینه‌های مربوط به تربیت دینی و معنوی و دوری از عوامل گناه و لغزش
	رشد فضایل اخلاقی و تزکیه	رشد فضائل اخلاقی و تزکیه و تذهیب بر اساس ایمان به خدا و تقوای اسلامی، توسعه و رشد شخصیت اخلاقی و تأکید بر رشد فضائل اخلاقی و تربیت دینی	رشد فضائل اخلاقی و دوری از لغزش و گناه، کسب و تحصیل ارزش‌ها و مبانی اخلاقی و تأکید بر امر تزکیه دینی و رشد فضایل
۳. کمال‌جویی	رعایت شرع	آشنایی با زندگی انبیاء اولوالعزم به ویژه نبی اکرم (ص) و معصومین و دوست‌داشتن آن‌ها. توانایی روخوانی قرآن و دانستن ترجمه برخی از سوره‌های آن و از حفظ خواندن آن‌ها. خواندن نمازهای واجب به‌درستی و با رغبت. آشنایی با احکام ضروری مربوط به نماز و روزه.	آشنایی با زندگی انبیاء و ائمه معصومین (ع)، الگو قرار دادن رفتار آن‌ها، تلاوت قرآن، آشنایی با معانی و تفاسیر آیات، خواندن نماز، تمایل به انجام واجبات دین و دوری از محرمات و گناهان.
	اندیشه‌ورزی	پرورش نیروی تفکر و رسیدن به مهارت تفکر	علاقه‌مندی به تفکر و مباحثه
۴. اجتماع‌طلبی	افزایش روحیه همکاری و تعاون	همکاری با دیگران و شرکت در بازی‌ها و فعالیت‌های گروهی. همکاری در فعالیت‌های اجتماعی با آگاهی و علاقه	مشارکت نوجوانان در کارهای جمعی برای آشنایی با ارزش‌های دینی و اجتماعی و نحوه اجرای آن‌ها
	افزایش سعه صدر	پرورش سعه صدر و تحمل نظرات دیگران در برخورد اندیشه‌ها و داشتن سعه صدر در مقابل عقاید مختلف دیگران	برخورد با سعه صدر با نظرات و عقاید دیگران

پیشنهاد‌های پژوهش

پرهیز از حافظه‌گرایی صرف و رشد قوه قضاوت)، احساس می‌شود. پیشنهاد می‌گردد یک واحد درسی با عنوان «اندیشه‌ورزی» در مدارس ارائه شود. به‌طوری که روند مدارس از حالت انتقال دانش از معلم به دانش‌آموز تغییر یافته و زمینه ایجاد تحول در آموزش و

در پایان، پیشنهادهایی مبتنی بر یافته‌های پژوهش، برای بهبود اهداف آموزشی کشور ایران ارائه می‌گردد:

۱. با توجه به یافته‌های پژوهش، ضرورت توجه بیشتر به مؤلفه‌های رشد تعقل و تفکر (رشد خلاقیت،

عمومی، دانش‌آموزان معلم را به عنوان الگوی عملی، مرجع یادگیری اخلاقی خود قرار می‌دهند.

۵. نوجوانان و جوانان در محیط‌های آموزشی نیازمند برنامه‌های جامع و کاربردی خودشناسی و خودسازی هستند. لذا ارائه چنین برنامه‌هایی در مدارس متوسطه و دانشگاه‌ها بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

منابع

- آقازاده، احمد. (۱۳۸۳). «مسائل آموزش و پرورش ایران». تهران: انتشارات سمت.
- ابراهیمی‌دینایی، غلامحسین. (۱۳۷۶). «شعاع اندیشه و شهود فلسفه سهروردی». تهران: انتشارات حکمت.
- افروز، غلامعلی. (۱۳۸۱). «روش‌های ارزیابی و درمان شناختی-رفتاری نوجوانان». چاپ ۱. دانشگاه تهران.
- ایمانی، محسن و کرامتی، معصومه. (۱۳۸۶). «انسان‌شناسی نیچه و تبیین و نقد دلالت‌های تربیتی آن». فصلنامه روان‌شناسی و علوم تربیتی، سال سی و ششم. تابستان. شماره ۲.
- ایمانی، محسن. (۱۳۸۸). «نظریه ابداعی فارابی در تربیت سیاسی و اهمیت آن در عصر حاضر». مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی. سال سی و نهم. شماره ۱.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۶). «نگاهی دوباره به تربیت اسلامی». تهران: انتشارات مدرسه.
- بهشتی، محمد. (۱۳۸۰). «هدف‌های تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی (ره)». نشریه تربیت اسلامی. شماره ۴۵.
- بهشتی، محمد؛ ابوجعفری، مهدی؛ فقیهی، علی‌نقی و اعرافی، علیرضا. (۱۳۷۹). «آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن». جلد ۲ و ۴. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

پرورش ایجاد گردد. علاوه بر آن، در صورت برگزاری دوره‌های ضمن خدمت پرورش خلاقیت معلمان، امکان پرورش دانش‌آموزان خلاق نیز، افزایش خواهد یافت.

۲. در مقوله اندیشه‌ورزی به این نکته اشاره شد که در مراکز آموزشی باید از تأکید بر حافظه‌گرایی افراطی پرهیز شود، لذا توصیه می‌گردد از تکنیک‌های نوین تدریس جهت به چالش کشیدن فعالیت‌های یادگیری دانش‌آموزان و دانشجویان استفاده گردد. از تکنیک‌های پیشنهادی در این زمینه، استفاده از روش «حل مسأله» و روش «بحث گروهی» در آموزش و یادگیری است. همچنین، استفاده از این روش‌ها، می‌تواند کلاس را از حالت سخنرانی خارج کرده و نقش معلم را از انتقال‌دهنده اطلاعات به ناظر، تغییر دهد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود یک واحد درسی، به نام «روش مطالعه» یا با نامی مشابه ارائه گردد تا دانش‌آموزان از همان دوره ابتدایی با شیوه صحیح مطالعه و درک مطالب را به طور عملی، آشنا شوند.

۳. معلمان به‌عنوان ایجادکننده شرایط و تسهیل‌کننده یادگیری دانش‌آموزان، می‌توانند از طریق نوگرایی، انعطاف‌پذیری، عدم اجبار دانش‌آموزان به حفظ و انباشت ذهنی، شوخ‌طبعی و همچنین، پرهیز از راهبردها و روش‌های قالبی آموزش، زمینه مناسبی برای ابراز وجود شاگردان، افزایش اعتمادبه‌نفس و تحریک حس کنجکاوی آن‌ها، فراهم آورده و با توأم‌ساختن آموزش با پژوهش، به آموزش خلاق و پرورش خلاقیت در کودکان و نوجوانان پردازند.

۴. از آنجا که پرورش فضائل اخلاقی در دوران کودکی، تأثیر بسیار عمیق‌تری بر درستی رفتار افراد خواهد داشت، پیشنهاد می‌شود تنها معلمان که پایبندی لازم را به اصول و ارزش‌های اخلاقی دارند، در نظام آموزشی کشور جذب شوند. زیرا در دوره آموزش

- ربیبانگرد، اسماعیل. (۱۳۷۵). «بررسی نظریات دانشمندان مختلف در مورد عادت به‌عنوان یک روش تربیتی». نشریه تربیت. شماره ۱۰۷.
- تقی پور ظهیر، علی. (۱۳۷۶). «مبانی و اصول آموزش و پرورش». تهران: انتشارات آگه.
- تورانی، حیدر. (۱۳۷۱). «اهمیت تفکر و تعقل منطقی در تعلیم و تربیت». نشریه تربیت. بهمن ماه. شماره ۷۵.
- حاجی‌ده‌آبادی، محمدعلی. (۱۳۸۸). «پرورش اجتماعی کودک و نوجوان از دیدگاه روایات». نشریه تربیت. اسفند ماه. شماره ۱۱۶.
- حائری پور، حمیده. (۱۳۸۵). «نبوت از دیدگاه سهروردی و ملاصدرا». نشریه رشد آموزش معارف اسلامی. پاییز. شماره ۶۲.
- حسینی، افضل‌السادات. (۱۳۸۶). «بررسی تأثیر برنامه آموزشی خلاقیت معلمان بر خلاقیت پیشرفت تحصیلی و خودپنداره دانش‌آموزان». نشریه نوآوری‌های آموزشی. زمستان. شماره ۲۳.
- حسینی، افضل‌السادات. (۱۳۷۶). «تحلیل ماهیت خلاقیت و شیوه‌های پرورش آن». رساله دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- خسرونی، لیلا. (۱۳۸۹). «مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی رابطه نفس و بدن از دیدگاه سهروردی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان تهران. دانشکده علوم انسانی.
- جعفرنژاد، رویا. (۱۳۸۷). «تبیین و مقایسه نظریه انسان‌شناسی ابن‌مسکویه و فروید و استنتاج دلالت‌های تربیتی این دو نظریه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۰). «صحیفه امام». تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- رجبی، محمود. (۱۳۸۰). «انسان‌شناسی». قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی (ره).
- رشیدپور، مجید. (۱۳۷۰). «روش‌های تربیتی». تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
- رضاپور، یوسف. (۱۳۷۸). «بررسی تحلیلی و تطبیقی کتاب‌های درسی پایه سوم دوره ابتدایی با عوامل خلاقیت». نشریه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س). شماره ۳۰-۳۱.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۸۷). «گرد شهر با چراغ: در مبانی انسان‌شناسی با تجدید نظر». تهران: انتشارات عطار.
- روح‌زاده، زهرا. (۱۳۸۰). «تفکر مولفه‌ای بنیادی در تعلیم و تربیت». نشریه پیوند. شماره ۲۹۶.
- سیحانی‌نژاد، مهدی و فردانش، هاشم. (۱۳۷۹). «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی دوره ابتدایی ایران». مجله مدرس علوم انسانی. شماره ۱۴.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۷۲). «آواز پر جبرئیل». تهران: انتشارات مولی.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۷۲). «یزدان شناخت». تهران: مولی.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۸۰). «مجموعه مصنفات شیخ اشراق به تصحیح و تحشیه سید حسن نصر». تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیف، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). «نظریه‌های تربیتی». تهران: انتشارات دوران.
- شرفی، محمود. (۱۳۸۸). «تبیین دیدگاه مارتین بوبر و نقد دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه سهروردی». پایان‌نامه دکتری. دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۹۱). «اصول و فلسفه تعلیم و تربیت». تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۷۶). «رسالت تربیتی و علمی مراکز آموزشی». تهران: انتشارات سمت.

- شریعتمداری، علی. (۱۳۹۱). «اصول و فلسفه تعلیم و تربیت». تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۸۵). «تعلیم و تربیت اسلامی». تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۴۳). «تعلیم و تربیت». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- شکوهی، غلامحسین. (۱۳۷۴). «تعلیم و تربیت و مراحل آن». مشهد: آستان قدس رضوی.
- شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۸۳). «فلسفه آموزش و پرورش». تهران: انتشارات امیر کبیر.
- شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۸۳). «مبانی روان‌شناختی تربیت». تهران: انتشارات امیر کبیر.
- شگرف‌نخعی، ایرج و زارعان، محمدجواد. (۱۳۸۱). «جایگاه پرورش دینی در نظام آموزش و پرورش». نشریه معرفت. شهریور، شماره ۵۷.
- شگرف‌نخعی، ایرج. (۱۳۶۱). «تزکیه و تعلیم نوجوانان در اسلام». بیوند. شماره ۳۶.
- شیبانی، شکوفه. (۱۳۸۸). «روند شکل‌گیری مسئولیت در فرزندان». نشریه گزارش. شهریور ماه. شماره ۲۱۱.
- صالحی، اکبر و مهربان، زهرا. (۱۳۸۷). «بررسی انسان‌شناسی اسلامی و انسان‌شناسی وجودگرا و مقایسه آن‌ها». دوفصلنامه تربیت اسلامی. پاییز و زمستان. شماره ۷.
- طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۸۶). «بازتاب تفکر یونانی ایرانی و اسلامی در تأویل سهروردی از داستان رستم و اسفندیار». پژوهش زبان و ادبیات فارسی. زمستان. شماره ۳.
- طهماسبی، فرهاد. (۱۳۸۴). «نقش تشکلهای دانش‌آموزی در تربیت اجتماعی (دانش‌آموزان مقطع راهنمایی، متوسطه و پیش‌دانشگاهی در استان لرستان». پژوهش‌های تربیت اسلامی. شماره ۱.
- کردلو، منیره. (۱۳۸۷). «بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان در مدرسه و خانه». رشد مشاور مدرسه. پاییز. شماره ۱۳.
- کشاورز، سوسن و سرتیپ‌زاده، لیلا. (۱۳۸۹). «ابعاد اندیشه‌ورزی از منظر قرآن کریم و دلالت‌های آن برای نظام آموزشی». نشریه قرآن و حدیث کوثر. شماره ۳۶.
- گلستانی، سیدهاشم. (۱۳۷۸). «نقد و تحلیل پاره‌ای از نظریات در فلسفه تعلیم و تربیت». نشریه علمی و پژوهشی دانشگاه اصفهان. شماره ۱۰.
- فردریک، ای.الروید. (۱۳۸۱). «فلسفه‌های معاصر تربیت اخلاقی». ترجمه حسین کارآمد. نشریه معرفت. شماره ۶۱.
- فرمینی‌فراهانی، محسن. (۱۳۷۵). «فرهنگ توصیفی علوم تربیتی». تهران: اسرار دانش.
- قائم‌ی، علی. (۱۳۷۶). «پرورش اخلاقی و مذهبی کودکان». تهران: انتشارات امیری.
- قویدل، افشین. (۱۳۸۱). «بررسی رویکردهای مختلف یادگیری در بین دانشجویان دانشگاه تبریز و رابطه آن با مؤلفه‌های پیشرفت تحصیلی و ادراک از محیط آموزشی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تبریز.
- عسکریان، مصطفی. (۱۳۷۸). «سازمان و مدیریت آموزش و پرورش». تهران: انتشارات امیرکبیر.
- علوی، سیدحمیدرضا. (۱۳۸۶). «نکات اساسی در فلسفه تعلیم و تربیت و مکاتب فلسفی-تربیتی». چاپ ۱. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- علاقبند، علی. (۱۳۸۸). «مقدمات مدیریت آموزشی». تهران: نشر روان.
- محمدی، سیدیحیی. (۱۳۸۲). «روان‌شناسی یادگیری». تهران: نشر روان.
- مجدفر، مرتضی. (۱۳۸۱). «تعلیم و تربیت: نگاهی گذرا به جایگاه پژوهش و اندیشه‌ورزی در فرایند

- یاددهی-یادگیری بزرگان به‌جای کودکان». رشد معلم. شمارش ۱۶۶.
- ملکی، حسن. (۱۳۷۰). «برنامه‌ریزی درسی: راهنمای عمل». تهران: انتشارات مدرسه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۰). «انسان کامل». تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۰). «سیری در نهج‌البلاغه». تهران: انتشارات صدرا.
- میرزابیگی، حسنعلی و آرخ، اکرم. (۱۳۹۰). «تقویت حافظه». تهران: آینه دانش.
- نادری، عزت‌الله و سیف‌نراقی، مریم. (الف)، (۱۳۹۰). «غفلت‌ها و کاستی‌ها در تحقیقات و مصادیق آن‌ها». چاپ ۲. تهران: ارسباران.
- نادری، عزت‌الله و سیف‌نراقی، مریم. (ب)، (۱۳۹۰). «روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی». چاپ ۷. تهران: ارسباران.
- نادری، عزت‌الله و سیف‌نراقی، مریم. (ج)، (۱۳۹۰). «سنجش و اندازه‌گیری و بنیادهای تحلیلی ابزارهای آن در علوم تربیتی و روان‌شناسی». چاپ ۲. تهران: ارسباران.
- نصر، سید حسن. (۱۳۷۲). «اسلام و تنگناهای انسان متجدد». ترجمه انشاء‌الله رحمتی. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- نصری، عبدالله. (۱۳۷۹). «خدا و انسان در فلسفه یاسپرس». تهران: انتشارات آذرخش.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین. (۱۳۸۵). «درآمدی به فلسفه». تهران: انتشارات طهوری.
- نوربخش، سیما. (۱۳۸۳). «نور در حکمت سهروردی». چاپ ۲، تهران: نشر سعید محبی.
- نیک صفت، ابراهیم. (۱۳۸۵). «روش مبانی و نظریه انسان کامل در اسلام و انسان‌گرایی». پژوهش و حوزه. شمارش ۲۵.
- نیک‌نشان، شقایق و همکاران. (۱۳۸۹). «میزان استفاده اساتید از روش‌های تدریس خلاق و بررسی ویژگی‌های خلاقانه مدرسان دانشگاه از نظر دانشجویان استعداد درخشان». مطالعات تربیتی و روان‌شناختی. شمارش ۲.
- وایتزمن، الیس. (۱۳۷۳). «رشد اجتماعی برای جوانان و نوجوانان». ترجمه سیما نظیری». تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
- هاشمی، مجتبی. (۱۳۸۸). «تربیت و شخصیت انسانی». تهران: دفتر تبلیغات اسلامی.
- هاشمی‌اردکانی، سید حسن. (۱۳۸۸). «عوامل تربیتی در مسیر کمال وجودی انسان از منظر نهج‌البلاغه». نشریه تربیت اسلامی. شمارش ۸.
- هرگنهان، بی، آر و السون، متیو، اچ. (۱۳۷۴). «نظریات یادگیری». ترجمه علی‌اکبر سیف. تهران: انتشارات نشر دوران.
- همت‌بناری، علی. (۱۳۷۹). «بررسی اولویت‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه». پژوهش‌های تربیت اسلامی. شمارش ۴.